

12. Энциклопедический словарь символов / Авт.-сост. Н.А.Истомина. – М.: ООО «Издательство АСТ»: ООО «Издательство Астрель», 2003. – 1056 с.
13. Эйзенштейн С.М. Монтаж 1938 // Эйзенштейн С.М. Избранные статьи. – М.: Искусство, 1956. – С.252-285.
14. Явчуновский Я.И. Документальные жанры: Образ, жанр, структура произведения. – Саратов: Изд. Саратовского университета, 1974. – 232 с.

SUMMARY

Article describes original for Ukrainian literature genre form of fictionalized drama, which takes into consideration structure features of all three species of literature. I.Drach's play is taken as an example. In such an artistic integrity of new sort on the quite specific level occurs the dithering of genre and sort-species borders. Such facts of genre criticism are characteristic and for other European literatures.

Анатолій Гуляк

Федір Кейда

ІСТОРИЧНА ПРОЗА ЮРІЯ МУШКЕТИКА: ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОЇ РЕЦЕПЦІЇ

У статті розглядається специфік сучасної рецепції творів історичної прози Юрія Мушкетика. Увагу акцентовано на романах, у яких автор ґрунтовно осмислює складні події гайдамацького повстання, що увійшло до історії під назвою Коліївщини.

Доленосні події національної історії завжди бентежили творчу фантазію визнаного класика новітньої української літератури Юрія Мушкетика. У нелегку добу ідеологічного тиску, коли опір офіційним догмам безжально карався, коли незалежна думка карталася як ідейно хибна, а письменники змушені були підшукувати усіляких способів приховування «крамольних» ідей, один із найвідоміших сьогодні прозаїків видає свій перший твір - історичну повість «Семен Палій» (1954). А роман

«Гайдамаки» став першим твором новітньої української прози, у якому ґрунтовно осмислювалися складні події гайдамацького повстання 1768 року.

Глибокі роздуми над трагічною історією українського народу змушують письменника знову і знову братися за перо. 1996 року «Сучасність» публікує новий роман Ю. Мушкетика - «Прийдімо, вклонімося...». У центрі твору – художньо-історичне осмислення гайдамаччини з точки зору сучасності. Роман проливає світло на одну з трагічних сторінок української історії, відому під назвою Коліївщини, змушує по-новому оцінити перебіг подій сивої давнини. На хвилі відсутності ідеологічного тиску письменник зумів продемонструвати ту аксіоматичну істину, що історію не можна загнати в забуття, в прокрустове ложе сталінсько-кагановицького фальшивого офіціозу. Історична пам'ять невмируща, більше того, вона є гарантом національної свідомості, гуманізму, високої духовності для нашого часу, для прийдешніх поколінь.

Творчість Ю. Мушкетика привертала пильну увагу критики, яка відзначала стрімкий злет талановитого прозаїка від твору до твору. У дослідженнях К. Волинського, М. Жулинського, М. Сиротюка, Л. Федоровської та інших літературознавців спостерігаємо вдумливий, ґрунтовний аналіз етапного сходження письменника до вершин художньої майстерності. Та все ж твори про національно-визвольну боротьбу українського народу, а радше історичні романи Мушкетика, осмислені побіжно, їх місце у літературному процесі новітньої доби чітко не визначене, хоча у творчості прозаїка вони посідають чільне місце. Це й зрозуміло, адже у час нівеляції історії українського народу писати відверто про героїчні події національно-визвольної боротьби було небезпечно.

Сьогодні, коли українська наука трактує літературні й літературознавчі процеси з позицій об'єктивної наукової методології, ми маємо можливість оцінити історичні твори сучасних письменників без завуальованої інакомовності, розуміючи при цьому, що письменник змушений був враховувати негласну цензуру редакторів, партійних та позапартійних «наглядачів» за літературою, офіційних критиків та поставлених в рівні умови з письменником літературознавців.

Між «Гайдамаками» і «Прийдімо, вклонімося...» пролягла віддаль майже у сорок років. Коли дія першого роману обіймає невеликий часовий відрізок (підготовка, кульмінація і розгром Коліївщини), то у другому творі через призму історичної пам'яті і «непам'яті» щодо героїв і подій гайдамацького повстання аналізується важка «посткультурівська» доба. Спираючись на традиції своїх попередників, а часто й сперечаючись із ними, творчо переосмислюючи хроніки й літописи, праці істориків, Ю. Мушкетик здійснив справжнє художнє відкриття Коліївщини з її наслідками, уроками на ґрунті історичних та психологічних гіпотез. Письменникові вдалося виявити й показати кричущі розбіжності давньої доби і водночас глибинно осягнути різноманітні характери, відбити психологію різних соціальних типів – від селянина-гайдамаки до гетьмана, від аспіранта до президента Академії наук - з особливостями їхнього світосприйняття та поведження.

«Гайдамаки» Ю. Мушкетика близько стоять не лише до однойменної поеми Т. Шевченка, на що вказувала критика, але й до роману М. Старицького «Останні орли». Обернені до епохи давньої, обидва романи досліджують гайдамацьке повстання у плані створення цілісної його панорами. Ю. Мушкетик, як і М. Старицький, що характерно, акцентує перш за все на політичних, національних факторах Коліївщини.

Роман «Прийдімо, вклонімося...» – твір поліфонічний, із складними часово-просторовими вимірами, із самоочевидною екстраполяцією історичних подій на сьогодення, постановкою складних морально-етичних проблем. Відправною точкою, імпульсом для написання роману стали уривки літописного ізводу, що існував при миколаївському Медведівському монастирі. «З літопису постає зовсім інша картина гайдамачини, Коліївщини, одного з найважливіших періодів нашої трудної історії», – зізнається прозаїк. Та «Прийдімо, вклонімося...» – насамперед сучасний художній твір, адже давно минулі події національно-визвольних змагань осмислені митцем – нашим сучасником, а людські долі, характери, мрії і пристрасті знаходять у читача живе співпереживання, співчуття, розуміння. Нового ступеня вартості набирає тут психологізм письменника. Напружена фабула оригінально пов'язується з відображенням потоку свідомості героїв, де співіснують роздуми, спогади, блискавичні реакції, душевні муки.

Офіційні документи і авторські гіпотези енергійно співіснують в обох романах, хоч і втілюються по-різному. У «Гайдамаках» традиційне поняття авторства тільки ледь помітно виходить за свої кордони, хоч і виступає одним із структурних осердь твору. У даному випадку можемо вести мову про автора-оповідача, своєрідного тлумача історичних подій, що поєднує у собі й історика, і художника.

У романі «Прийдімо, вклонімося...» відносини автора з персонажами, а також з історичним і літописним матеріалом значно ускладнюються. Мушкетик зруйновує часову відстань, стаючи свідком зображуваного, оповідачем, авторська місія доручається героям, внаслідок чого долаються межі між минулим і теперішнім, історичні події змальовуються ніби

зсереди, а читач сприймає їх через призму сучасного розуміння історичного поступу.

Як свого часу П. Загребельний мав підстави пов'язувати хід відродження української нації з Богданом Хмельницьким (згадаймо його роман «Я, Богдан»), так і Ю. Мушкетик резонно пов'язав з гайдамачиною процес боротьби нації за самостійність, за право на життя.

«Гайдамаки» – традиційний роман, що характеризується панорамністю зображуваних подій, значною кількістю дійових осіб (понад 150), монументалізмом композиції, значною увагою до дотичних матеріалів, позитивного типажу, уміло змонтованим сюжетом. На відміну від інших письменників, які бралися за відтворення подій аналогічного масштабу (П. Панч, І. Ле, В. Кучер та інші), Ю. Мушкетик у «Гайдамаках» демонструє самобутність аналітичного підходу, ґрунтовність у відтворенні соціальних і міжнаціональних стосунків, пильнішу увагу до колективної та індивідуальної психології, багатство мовно-стильових засобів. Уже з перших сторінок роману письменник заявив про себе як визнавець рельєфного, художньо-предметного письма з неоромантичним «освітленням». Саме таке «освітлення» вбачається у прямуванні романіста до самовладного діяльного начала в «національній» особистості, в актуалізації формальних моментів та органічному поєднанні ідей соціального й національного визволення людини.

В основі твору – змалювання трагічного перебігу Коліївщини, розповідь про формування нової психології вчорашніх селян, які після довгих поневірянь і приниження взяли до рук зброю в оборону свого права на життя. Перед читачем проходить ціла галерея колоритних персонажів, кожен з яких сповна спізнав свою частину життєвих випробувань.

Здавна відомо, що характер літератури перебуває у цілковитій залежності від характерів її героїв. Ю. Мушкетик у своєму романі виводить цілий ряд образів історичних постатей, діяння яких за своїми наслідками залишаються злободенними і сьогодні.

Чи не найчільніше місце у цьому плані посідає образ Максима Залізняка. У ньому письменник прагне органічно пов'язати історично-конкретне, національне із загальнолюдським, показати читачеві не лише видатну історичну особу, а й звичайну людину. Тому спостерігаємо за героєм і у вирі історичних подій – у боях з поляками, переговорах, шуканнях виходу із складних обставин, і у побутовому спілкуванні з козаками на Січі, і в інтимних розмовах з коханою Оленою, і на самоті, коли герой сумнівається, роздумує. Оце поєднання Мушкетиком особистісного і загальнолюдського, без сумніву, було виявом авангардних тенденцій української історичної прози, яка давно міцно стала на шлях людинознавства, на ґрунт мистецького освоєння історичних подій через долі конкретних людей.

Перебуваючи у центрі подій, велетенська постать Максима Залізняка зводиться якось ступенево. Вона міцніє, окреслюється, втілюючи у собі найшляхетніші риси нації – волелюбність, патріотизм, відвагу і, водночас, чутливість, ліричність натури. В образі Залізняка помітне авторське прямування до монументальності, багатогранності, до відтворення історії особистості, перебігу кристалізації її характеру. Ця історія викладається у поєднанні з аналізом визначних подій другої половини XVIII століття, на тлі тогочасних суспільно-політичних обставин.

Прагнучи до якнайповнішого розкриття характеру героя, Ю. Мушкетик у першій частині роману передає безрадісну історію життя Залізняка. З раннього дитинства Максим ріс «буйним», часто бився, хоча

ніколи не плакав, часто шкодив паничам і соцьким. Уже з ранніх літ кмітливий хлопчина виявив талант різьбяр по дереву, але по смерті батька полишив цю справу. У неповні шістнадцять років, залишивши домівку, подався на Січ, «аргатував» у Очакові, працював у наймах. Тяжко пережив він і драму власної сім'ї: рано помер батько, мати увесь вік тяжко працювала на поденщині, а сестру Мотрю, яка «виняньчила» Максима, пани Думковські віддали «в придане» на чужину. Тому й піклувався так щиро Максим про сестрину дочку Олю. Власне кажучи, з бажання помститися за сестру і виростає Залізняк-гайдамака. Багатьма сценами, епізодами, навіть репліками письменник ніби «накопичує» морально-психологічний драматизм, масштаб якого – від окремої особистості до цілого народу.

Та найвищий авторський намір – зобразити свого героя як втілення сутності етносу, що стоїть біля витоків власного самоусвідомлення. Цей план реалізується у другій частині твору.

Набуваючи досвіду ватажка, Залізняк уже мріє про об'єднання українських земель, починає краще розуміти внутрішній світ, душі своїх побратимів, а, головне, несхитно вірить у правоту розпочатої справи. Обраний гетьманом, Максим підпорядковує особисті інтереси інтересам повсталого народу. Він починає задумуватися: ідеали прекрасні, але чи кожен готовий їх сприйняти духовно, чи не занадто віддалені вони від обставин реального буття, які формують свідомість окремого індивіда. Намагаючись осягнути напруженість мислення людини, склужоченість її думок і почуттів, Ю. Мушкетик у кращих традиціях класики і в другій частині роману застосовує здобутки поетики внутрішнього мовлення, щоб зримо відтінити вирування суперечливих почуттів героя.

Залізник зацікавив автора як унікальна індивідуальність – велика у військових справах, у взаєминах з однодумцями, у коханні. Максим поступово приходиться до усвідомлення того, що він узяв на себе велику відповідальність за народ, який повірив йому, пішов за ним у вир боротьби. Нестримний історичний потік – це енергійна, жива стихія. І Залізник, з точки зору романіста, – мов сконденсована міць цієї стихії, бо у ньому неначе згустилися століття народного стогону, зойку й бунту. І віки любові. Тому, мабуть, сміливо дивлячись в обличчя ворогові, герой заявляє: «Хотіли ми відновити козацькі порядки, унію зруйнувати і панів вигубити».

Тільки тепер, коли смерть дивилася у вічі, Максим зрозумів, яку роль відіграла Росія у придушенні козацької вольниці: «Хіба не ви по Орелі кріпостей понаставляли, форпостами і шанцями Січ оточили. І опинилася та воля в погребі. А митні рогатки? А поселення Нової Сербії?» – заявляє він Воєйкову.

Цікаво, що Мушкетик не показує втечі Залізника з-під варти, а лише натякає на це в останньому розділі роману. В епілозі твору із розмови Миколи з дідом Мусієм дізнаємося, що Максим воює десь на Дону, бо, за словами діда, «немає таких кайданів, які б не розбив Максим».

Завважимо: образ Залізника, виписаний Мушкетиком, становить собою значне узагальнення народних уявлень про селянина-гайдамаку, борця. У цьому неважко переконатися, зіставивши характер героя з окремими фрагментами життя та властивостями особистості, наприклад, Семена Неживого (диалогія М. Глухенького «Коліївщина» й «Колії»). Легко простежується та сама одержимість, відвага, невситиме прагнення до здобуття волі. Та й до Ю. Мушкетика українська література вже нагромадила неабиякий досвід творення подібних образів. Згадати, хоча б,

образи Петра Сагайдачного («Людолови» З. Тулуб), Северина Наливайка («Наливайко» Івана Ле), Устима Кармалюка («Устим Кармалюк» В. Кучера), Олекси Довбуша («Олекса Довбуш» Л. Первомайського) та ін.

Новаторство Ю. Мушкетика – в акцентації на людинознавчих, психологічних первнях у засобах конструювання образу видатної історичної особистості, у наданні йому політично загостреного звучання, нового (тут – національно-визвольного) ідейного забарвлення, в поєднанні історичного із загальнолюдським.

Крім того, роман Ю. Мушкетика не позбавлений рис неоромантизму, у ньому історичні факти, офіційні свідчення тісно переплітаються з рисами пригодницькими. Але ці авантюрні елементи не виходять за межі вірогідного. У цьому плані до «Гайдамаків» наближаються романи В. Гжицького «Опришки», Б. Загорулька «Чорногора» та ін.

Майже паралельно з сюжетною лінією Залізняка романіст розгортає сюжетну канву, пов'язану з образом Івана Гонти. Створюючи історично загадкову, «нерозкрити» постать Гонти, автор веде з читачем діалог про волю і рабство, джерела добра і зла, про життя, ідеологічно детерміноване і життя не заангажоване, про проблеми особистості і народу. Саме на цьому образі, на нашу думку, найбільше позначилася діалектико-синтезуюча манера художнього стилю Мушкетика. Можливо, саме з Гонти починається розробка романістом надзвичайно складної проблеми морального сумління, яка з часом посяде одне з чільних місць у його творчості.

Однією з визначальних ознак роману «Гайдамаки» є та, що гострота фабули у ньому підпорядковується ідеї розкриття характеру в дії, із заглибленням в індивідуальну психологію героя. Чи не найповніше ця ознака твору реалізується саме в образі Гонти.

Проведена письменником лінія особистих взаємин «злидарських отаманів» Залізняка і Гонти переконує у тому, що це люди – одержимі духом, непересічні характерами, великі своїми помислами. Саме через ці образи письменник виносить на суд читача багатий історико-інформативний матеріал, сентенції загальноетичного смислу, порушує проблему побратимства, яке у часи тоталітарного пригнічення особистості й нації набувало підкреслено злободенного звучання.

Внутрішньо великі і як типи, і як індивідуальності, Залізняк та Гонта дали змогу авторові розвинути ваговиті міркування узагальнено-філософського звучання – про державу і владу, тимчасове й невмируще, творення й руйнацію. Та найважливішим, на наш погляд, є те, що романіст показав, як очолене Залізняком і Гонтою повстання дійсно переросло у національно-визвольну революцію, ідейним підґрунтям якої стала національна ідея з її провідним компонентом – засадою української державності.

Навіть далеко не вичерпний історіографічний та історико-літературний аналіз дає всі підстави твердити, що першим твором національної літератури, в якому правдиво, всебічно і високохудожньо проалізовано гайдамаччину, є роман Ю. Мушкетика «Прийдімо, вклонімося...». Письменник реконструює історичні події із залученням активних суспільно-політичних чинників, що має характер інтенсифікованої взаємопов'язаності минувшини й сьогодення. Більше того, історія часто стає у романі сферою суб'єктивних роздумів автора і героїв, непересічним матеріалом для виховання національної самосвідомості.

Романістові цілком вдалася спроба поєднати в одній розповіді далеку минувшину і сучасність, порушити проблему історичної пам'яті у

контексті часу. Мушкетик вводить читача у гнітючу моральну атмосферу, що панувала в правлячій верстві суспільства наприкінці 50-х рр., коли процвітала фальш, напівправа, коли активно пропагувалася ідея «процвітання усіх націй і народностей», за якою приховувалися звичайні великодержавні амбіції Росії.

У центрі роману – розповідь про життя молодого вченого-історика, аспіранта Академії наук Олега Зайченка, який з ентузіазмом працює над кандидатською дисертацією про Коліївщину. Двадцятичотирирічний хлопець має один-єдиний костюм, але, одержимий науковим пошуком, мріє про відкриття істин для багатьох. У пошуках матеріалу дослідження він, людина щира, навіть наївна і надзвичайно правдива, сходиться з «битим життям» Василем Гордійовичем Чорним, що має в руках дуже важливий для Олега документ – уривки з літопису, у яких гайдамацькі рухи, зокрема Коліївщина, постають в оригінальному, правдивому освітленні. Чорний проймається повагою до Зайченка й відкриває перед ним багато таємниць, пов'язаних з далекою історією. Та репресивна державна машина чітко виконує свої функції. За свою правдивість Чорний поплатився (причому вдруге у житті), назавжди втративши віру в Зайченка. Олег захистив дисертацію, але зміст її цілком відповідав офіційним ідеологічним постулатам. З часом його «скоротили» з роботи в інституті (пригадалася, очевидно, дружба з Чорним), тому Зайченко, не маючи змоги працевлаштуватися, йде на посаду шкільного вчителя історії. Коли роки вже збігли, він стає працівником Київського інституту культури, а докторську дисертацію захищає, маючи п'ятдесят вісім років від роду.

Рівнобіжно з цією розвивається сюжетна лінія Данила Засядька – людини, з якою радянська влада повелася «непомірно круто». Заради

торжества правди – збереження безцінної історичної пам'ятки – Данило намагається вступити у двобій з жорстокою тоталітарною системою, але, зрозуміло, програє.

Органічно вплітаються у сюжетні повороти роману і події далекої Коліївщини. Саме через призму ставлення до цієї героїчної сторінки національної історії письменник оцінює людей, ніде не пом'якшуючи висновків.

Глибинна обізнаність Ю. Мушкетика з історичним та літописним матеріалом реалізувалася у «Прийдімо, вклонімося...» як у деталізованій різноплановій інформації, так і в абсолютній відповідності психології персонажів визначальним властивостям двох історичних епох. Та історичний, літописний фактаж сам по собі у художньому творі існувати не може. Необхідні авторські коментарі, важливе місце посідає художня типізація. І це письменникові вдалося, бо у романі чітко простежується авторська художньо-філософська концепція, а сам він «живе» у творі як ерудований коментатор. Завдяки єдності аналізу й синтезу, дотриманню принципу всебічності художнього дослідження та багатомірності бачення і відтворення людини й дійсності, цей твір піднімається на високий щабель правдивості, оригінальності.

Як уже йшлося, твір значною мірою опертий на документальний матеріал. Тут наведено багато справжніх маловідомих фактів, що стосуються історичних подій і осіб. «Прийдімо, вклонімося...», на наш погляд, є вдалою спробою створення історико-політичного роману, роману єднання часів.

Роман композиційно стрункий, стисло й динамічно написаний. Згруповуючи 20 розділів твору (серед них є й надзвичайно стислі за обсягом), епілог, Мушкетик практично у кожному з них ставить проблеми

і шукає їх розв'язання, потім не раз знову повертається до того чи іншого питання, осмислюючи його з іншого боку, наближаючи читача до істини. Уривки з літописного ізводу, що ними щедро пересипаний твір, сприймаються як вставні новели, що можуть існувати поза його межами, але вони конче потрібні у романі, бо кидають потужне світло на порушені тут проблеми, на обставини і людей. А щільне і непросте переплетення епох – це не звичайна особливість композиції, а певна грань внутрішньої філософії твору.

Уже назва роману віддзеркалює загальний авторський задум – підняти категорію історичної пам'яті, правди до рівня одного з визначальних чинників виміру повноцінності особистості. Так, вперше приїхавши до Медведівки, Олег звертає увагу на нешанобливе ставлення людей до історичних пам'яток. Турбує його неповага до зарослої травою давньої могили (очевидно гайдамацької), до старої занедбаної церкви, на якій «красується» напис «Охороняється державою» тощо. Неспокійних думок додає Зайченку розповідь Чорного про знищення міліцією на початку 30-х років великої бібліотеки та архіву, де зберігалися описані кількома монахами відомості про історичні події аж од Хмельниччини. Молодий вчений починає глибоко розмірковувати над словами Чорного про те, що пам'ять українців «затовкли», «спалили». «У нас (українців. – А. Г., Ф. К.) смиренність зі своєю недолею, – говорить Чорний, – гнані ж ми цілі віки. Це входило в нас з поразками Наливайка, Хмельницького, Січі, гайдамаків. Дві душі у нас – Богданова і його сина Юрася. Ще й Богданова потроху в'яне, Юрасева розквітає... нам треба не ворогу вклонятися, а могилам предків наших, які склали голови за волю, за наші з тобою життя нікчемні. Може, і в наших жилах колись зашумує вільна кров». Спілкування з Василем Гордійовичем спричинилося до того, що Олег по-

іншому став дивитися на світ, на людей. Його душу турбує питання: хто і з якою метою нищить народну пам'ять? Спостерігаючи за життям, юнак усе більше помічає «непам'яті», приходячи до парадоксальних висновків, відкриттів. Одним із таких відкриттів стало усвідомлення Олегом (після розмов з Чорним, читання літопису) національного характеру Коліївщини. Він зрозумів, що «повстання Залізняка було не так антифеодальне, проти панів, як проти польської шляхти, за Україну». Але усвідомлював Зайченко й інше: писати правду у дисертації не можна, бо знищать. Тим більше, були приклади – академік Кульський, що працював у Олеговому відділі – людина розумна, ерудована, але «бита» системою за «український буржуазний націоналізм». Зайченко знав, що Кульський, завжди готовий до того, що його заарештують, тримав під своїм робочим столом торбину з білизною, милом та цигарками – для тюрми. Вже пізніше Олег зрозуміє і обережність, навіть полохливість свого батька, якого заградували «наші» через те, що перебував у німецькому полоні, порозумів він і знівечену радянщиною душу Чорного. У такий спосіб романіст занурюється не лише у відомі причини вчинків, а й у витoki характеру, досліджує приховані збудники емоцій та волевиявлень свого героя.

Зайченко виріс у звичайній селянській родині, у роки війни разом з матір'ю перебував в евакуації і більше вірив у сокиру й корову, аніж в ідеали. Та, за автором, «наївність, довірливість вживалися в ньому з селянською підозріливістю і чіпкістю». Беручий і працелюбний, у житті Олег сподівався лише на власні сили. Ю. Мушкетик показує, як поступово несправедливий суспільний лад впливає на життя українського хлопця, спочатку «русифікуючи» його, а потім просто «підминаючи» під себе.

Автор проникливо вистежує фактично один (хоч і довготривалий у часовому плані) вузловий епізод з життя Олега Зайченка. Людина і історія

ніби стають віч-на-віч, і не лише в умоглядних якихось алегоріях, а в усій життєвій конкретиці, навіть «задокументованій» реальності. У багатьох епізодах письменник показує, як молодий аспірант починає серйозніше, глибше осмислювати далеку історію, людську «непам'ять», себе у житті. Процес поступового «випрямлення» людини, той її стан, коли вона, наближаючись до нового розуміння і минулого, і сучасності, доторкаючись до реалій інших вимірів, відчуває у собі певні, не знані колись сили, коли вона переживає становлення людини історичної, Мушкетик зобразив надзвичайно ґрунтовно, переконливо.

Важливо, що Зайченко знає істину про Коліївщину, палко бажає у своєму дослідженні відхилитись із «узвичаєної стежки», але, водночас, боїться власних думок щодо цього, страхається тієї «брили», яка може розтрити, знищити. Так виникає одна з центральних колізій роману - моральний двобій вченого із власною совістю. Романіст показує, як Зайченко, проймаючись волелюбним духом предків, починає ділити людей на гайдамаків і не гайдамаків, «чорняків», усвідомлює глибиннолюдський еквівалент і власного життя, і довколишнього. Допити «органів» про зв'язки з Чорним, про літопис повністю зламали Олега. Він радіє тому, що залишився на волі. Вченому довелося поступатися моральним канонам бути безкомпромісним і гордим, ніколи й нічим не зневажати людської гідності, не хапатися за віджилі догми і стереотипи. Зазначимо: порівняно з «Гайдамаками», у «Прийдімо, вклонімося...» Ю. Мушкетик виявив більш серйозну турботу про психологічну вмотивованість та переконливість дій і вчинків героїв. Особливо це позначилося на образах Зайченка і Чорного.

В образному втіленні моральної, суспільної, філософської проблематики роману чи не найчільніше місце належить Василю Гордійовичу Чорному. Глибоке розуміння народного характеру, народних

ідеалів, органічний історизм мислення допомогли Ю. Мушкетикові цим образом розкрити органічний зв'язок сьогоденного і вчорашнього. Коли стежиш за логікою суджень і вчинків Чорного, згадуються рядки Леоніда Глібова:

*Боже наш! Боже наш! Дай нам прожити,
Совісти ясної не замути
Темними діями, злими страстями,
Грішними думками і словесами...*

Доля жорстоко обійшлася з Василем Гордійовичем. Він пройшов дорогами війни ще від «фінської» аж до 1945 р., скуштував гіркого хліба як «енкаведист», був тяжко поранений, пережив трибунал, залишився без обох ніг. Життя зробило його людиною, яка, на думку Зайченка, «копає нижче глинозему», чоловіком, що мав «вдачу запеклу, затяту, нестримну». «Я, щоб ти знав, – говорить Чорний Олегові, – не людина. Люди є всілякі – добрі й погані. А я – не людина. В мене отуто, – тицьнув пальцем у груди – дірка, дупло. Все там випалено. Душа випалена... кислотою... Угу... та ладно... І ті теж, – тицьнув пальцем угору, – без душ живуть». Принципове значення для характеристики Василя Гордійовича мають і короткі портретно-психологічні штрихи: «різкі риси обличчя», «остришкуваті брови», «гострий погляд» тощо.

За авторським задумом, Чорний – не тільки звичайний селянин, що любить риболовлю й самогон, а й знавець історії, який безжально ламає неправдиві, але міцно вкорінені історичні традиції та стереотипи. Шокуючи Зайченка, Василь Гордійович відкрито заявляє про те, що історичної науки не існує, бо це – «дівка, яка підставляється, кому треба». Він правильно, навіть мудро оцінює історичні праці про гайдамаччину від давнини до сучасності, виступаючи у цьому плані особистістю внутрішньо багатою і надзвичайно цікавою. Наскрізна проблема для Чорного – переживання національного почуття, тому так дратує його пасивність

народу, неповага до минулого, його героїки, звичайна людська байдужість та часом злочинне невігластво. У підходах до історії, в оцінках як давнини так і сучасності герой ніби діє за принципом, висунутим свого часу Гоголем: «Бий у минулому сучасне, і потрійної сили набуде твоє слово».

Саме селянин Чорний відкриває аспірантові Зайченку трагічну й величну правду про Коліївщину, а імперським постулатам «старшого брата» протиставляє українську національну ідею: «України вони (росіяни. – А. Г., Ф. К.) не хотіли дужче, ніж Польщі. Її вже дотерли в потеруху... А тут постає наново... В тому ж Чигирині, в Медведівці... Наш край кипів свободою одвіку. Його скрутили останнім... У росіян всі оті слова про свободу, братерство тільки для обману й існують. Ненавидять вони свободу, рабство люблять, самі раби й щоб інші були такими ж...». Отже, Василь Чорний постає перед читачем як соціально і психологічно сформований характер, як неординарна, непідвладна схемі особистість, надзвичайно оригінальний, сказати б, особистісний «варіант» історії, що найближче стоїть до її правди.

У романі подається трагічна історія літопису, який, на думку Ю.Мушкетика, «написано так, що хіба так писано «Слово про Ігорів похід». Письменник тут сам має причетність до наукового пошуку, оскільки у цьому плані значно відстали історики. Дані, отримані самим митцем, слугують відправною точкою для художнього освоєння і образного втілення панорами давноминулої епохи. Митець, як правило, моделює художній світ за канонами власних уявлень, що ґрунтуються на інтуїтивному осягненні істин доби. У Мушкетика це осягнення співпадає ще й з історичним досвідом народу, а також з реально існуючим літописним матеріалом. Думається, письменник мав повне право заявити про те, що «історію Коліївщини нам треба передумувати наново».

Навколо літопису групуються основні події і характери роману, він додає чимало нових відомостей до історії гайдамаччини, відомостей новаційних і навіть сенсаційних. Праці істориків аж ніяк не обмежили оригінальності письменницького бачення Коліївщини, бо крім літописного джерела він опирається на людинознавчі засади у висвітленні складної історичної доби та її сучасних характеристик.

За літописом, ще 1767 року в Медведівці було встановлено козацький лад на зразок того, який запровадили колії в Умані у 1768 р. Старшиною став письменний козак Вусач, було обрано також скарбничого, економа, а до виконання обов'язків козацького отамана заступив Залізняк. Карний загін на чолі з сотником Брилецьким вчинив жорстоку розправу над мирним населенням Медведівки. Рятуює людей Залізняк, розбивши вояків Брилецького.

Літопис знадобився авторові і для того, щоб деталізувати початок Коліївщини: церковне благословення повстанців, одягнення Залізнякам гетьманської киреї і вручення йому шаблі гетьмана Дорошенка тощо.

Важливо, що й до Коліївщини були намагання саме гайдамацькими методами боротьби визволитися з-під польської кормиги. Ще влітку 1765 року жаботинський сотник Харко, зібравши чималий загін (літопис подає цифру 700 осіб) планував винищити ляхів на Смілянщині й Чигиринщині. Діяв Харко спільно з Шелестом та Неживим, але був підступно вбитий «суболтерном Братства містечка Жаботина» Вороничем.

Дещо в іншому освітленні подається у «Прийдімо, вклонімося...» і керівник Коліївщини Максим Залізняк. Його могутня постать ніби «виростає» перед читачем з літописних відомостей, з оцінок Чорного, Зайченка, Лукії та ін. Так, наприклад, Чорний, як знавець літопису, історії, заявляє, що Максим, коли б він був «голожопим горшкарем», не зміг би

очолити таку масу повсталого народу, повести його за собою; не зрозумів би «харпак» і тієї «вищої» політики, що за Коліївщини визначала ставлення Росії до Польщі, України тощо. Тому, на думку Чорного, Залізняка готував до керівництва Коліївщиною архімандрит Мелхіседек, задалегідь відправивши свого сестринця на Січ здобувати військового досвіду.

Розмови з Василем Гордійовичем, читання уривків з літопису змушують Зайченка усвідомити, що тій далекій добі потрібен був саме Залізняк із своєю невтомністю у боротьбі, прагненням волі, рішучістю й мужністю. «Типовий українець», – думає про нього Олег. Молодий історик настільки глибоко проймається пієтетом до народного героя, що починає уявляти його зримо, якимось не абстрактно, навіть чує його голос. Стоячи біля дуба Залізняка, роздумуючи над трагічною історією Коліївщини, Зайченко остаточно переконується у справедливості слів Чорного про те, що Максим – «не ніщо», «не смерд поганий».

Зміщуючи у романі часові площини, романтизуючи розповідь, Ю.Мушкетик передає уявний діалог Зайченка із селянською дівчиною Лукією, яка надзвичайно поетично характеризує Залізняка: «У дуба стояв незвичайний кінь, нарет на нім золотий, та й зна креше копитами і фриска ніздрями як звір, поодаль, бич хрест кладу перед престолом святим, чолом б'ю, то сокіл, то витязь, в плечах аршином не перекривить, лицем першого бачу, очі горять як оливки в лампадах, вуса вуста не перекривають, як барвінок зовсім молод, чолом високий та не рум'яний, а як бронза на стільниках блищить, собою статен і силу видать має не людську...». Ця оцінка, як бачимо, дуже близька до фольклорної характеристики героя передусім наявністю художніх засобів, властивих народній поезії.

Та й про саму Лукію письменник зумів розповісти так, що цей образ викликає інтерес, а читач проймається щирою симпатією до працюючої і чесної дівчини. Це – нерозквітла, ще в пуп'янку краса, зваба, спокуса, обіцянка, а її цнотливість приховує природну мудрість, тонке відчуття природи. Недаремно Олег закохується в Лукію, що, мов жива, постала перед ним із приписок до літописного ізводу.

Найповніше діяльність гайдамацького отамана зображується і оцінюється у наведених письменником уривках з літопису. Трохи згодом Зайченко знайде тут і висловлення жалю з приводу підступного полонення Максима: «замордували козака нелюдської сили, відваги і безстрашности». Знищено було й увесь рід Залізняка руками поляків та росіян. Цікаво, що літописний ізвод подає кілька версій останнього етапу життя отамана. Одна з них така: року 1774-го Максимові вдалося за великий викуп утекти з Нерчинська, куди його було відправлено на каторгу. Основним же предметом зображення автор обирає подвиг, що закінчується у трагічних обставинах, але красномовно свідчить про велич і силу людського духу.

Спираючись на літописні дані та власну уяву, Ю. Мушкетик оповідає і про велике кохання Залізняка до шинкарки Олени Черемшини, яка мала від нього доньку Катеринку. У надзвичайно зворушливому тоні виписано сцену зустрічі Максима з Оленою та донькою, яку батько бачить уперше. «Крихітка і велет», – зазначає автор. Зустріч з невінчаною дружиною й дітям так схвилювали Залізняка, що він заплакав, хоч згодом і засоромився своїх сліз.

Отже, у романі «Прийдімо, вклонімося...» Залізняк постає перед читачем не тільки як грізний гайдамацький керманіч, а й як звичайна людина – щира, чула й добра. Романіст дивиться тут на героя увесь час

ніби збоку, але наочно демонструє при цьому не лише глибоку обізнаність з історичним матеріалом, а й проникливість людознавця-дослідника.

У післямові до свого роману «Лисиці у винограднику» Л. Фейхтвангер твердив, що історичний романіст, прагнучи до змалювання сучасності, «шукає в історії не попелу, а полум'я». Саме у вогнищі далекої історії «згорів» ще один герой роману «Прийдімо, вклонімося...» – Данило Засядько. У зображенні постаті Данила немає штучної драматизації чи героїко-патетичного освітлення. Перед нами – історія життя морально, а пізніше й фізично знищеної радянщиною людини. Засядько є, сказати б, варіантом самовизначення особистості, втягнутої у вир непримиренної боротьби за життєву правду й історичну пам'ять.

Ще студентом українського відділення педінституту Данила заарештовують «за недоносительство» і засилають у табір до Караганди. На власні очі побачив він «отупіння, дистрофію, втрату людської подоби», що супроводили табірне життя. Далі була війна, два поранення, госпіталі, німецький полон, за порадою хрещеного батька – служба писарем у поліції. Засядько розуміє, що служба ця – чуже йому, але й по інший бік були не свої – ті, що примушували доносити, знищувати, прислужувати. Разом з відступаючими німцями Данило потрапив до Німеччини, пройшов табори переміщених осіб, працював вантажником у порту, швейцаром в університеті, зазнав самотності й ностальгії. Ризикуючи життям, одного разу він погоджується як резидент проникнути на територію України, щоб забрати уривки з літописного ізводу, які переписував сам ще у дитинстві на прохання шкільного учителя історії. Читач зустрічається з Данилом на самому початку роману, коли він, невдало стрибнувши з парашутом, травмувався – зламав обидві ноги. З бажання вижити Засядько віддає усі 200 тисяч, які були при ньому, залізничному обходникові Якиму

Коробченку, щоб перебути певний час у його сторожці. Згодом Коробченко видає його КДБ, а Данило, не бажаючи нових катувань і принижень, кінчає життя самогубством. «На горищі справді знайшли лише одне тіло... Він лежав тихий, упокорений, навіть вдоволений, тільки тонкі вуста скривлені по-страдницьки. Червона крапка на скроні підсумувала тяжку повість його життя». Примітно, що історію життя героя Ю. Мушкетик розповів уривчастими, короткими реченнями, часом окремими словами, але при цьому йому вдалося піти не лише вшир, а й вглиб, донести до читача і ідейний зміст образу, і його конкретно-людську сутність. Данило був здібним, добре вчився, мав прекрасну пам'ять. Письменник акцентує увагу читача ще й на тому, що він не умів ненавидіти, хоч і мав для цього усі підстави. Пішло у безвість Данилове життя, залишила світ ще одна людина, що знала багато гіркої правди про Коліївщину – героїчну сторінку минулого свого народу.

Та із самогубством Засядька цькування тих, хто мав відношення до літопису, не закінчилися. Ота «брила», що назва їй комуністичний режим, придавлює Зайченка, не давши йому можливості сказати правду, важким тягарем лягає (уже вкотре!) на Чорного. «Я вас не знаю, я вам нічого не писав», – з міддю у голосі говорить ні в чому не винному колишньому другові Олегу Василь Гордійович. Він мав рацію, адже за кілька днів до цього «органи» влаштували у його дворі трус з метою знайти літопис. Письменник показує, як обережно поставилися до повідомлення Олега про літопис його колеги-історики, як двоїсто повів себе президент Академії наук УРСР, коли дізнався про існування цієї пам'ятки, як працівники «органів» буквально зацькували конференсьє філармонії Дядька, що свого часу віддав переписані уривки з літопису Чорному.

«Коли втрачаєш межу між добром і злом – стаєш машиною для виконання прямих обов'язків, машиною без серця і душі», – написав колись у «Дикому меді» Л.Первомайський. Такими «машинами» виступають у романі Мушкетика представники влади – «відчаюка» лейтенант Наздираєв, «тілистий» полковник Гопаков, майор у відставці Вовкотруб, просто «працівник органів безпеки» Богомаз та ін. А людина «з манерами сибарита» Афонін говорить Зайченкові про літопис та приписки до нього так: «Ніякої наукової цінності вони не становлять, написані тенденційно, очорнителськи, в антиінтернаціональному дусі. Посилатися на них не радимо. Та їх, власне, й немає. Пишіть свою дисертацію на принципах інтернаціоналізму, дружби народів, радянського патріотизму. Пишіть правдиво. У вас... прекрасне майбутнє радянського вченого. Тримайтеся партійної лінії. – І враз зовсім інакше, голосом... погрозливим. – Попереджаємо: про ці матеріали, про нашу розмову... ніде жодного слова. Пам'ятайте: це, насамперед, у ваших інтересах». У словах Афоніна Ю. Мушкетикові вдалося, як у дзеркалі, відбити і ставлення офіційної влади до історії гайдамачини, і її відношення до історичної пам'яті народу загалом.

Історична, національна пам'ять, засудження історичного безпам'ятства уміло вводяться Ю. Мушкетиком у розмаїття образів, проблем, колізій «Прийдімо, вклонімося...». Це й є одним із складних і актуальних питань, порушених у творі. Таким «безбатченком» виступає тут військовий Грицько Сікала. Спочатку Зайченко побачив у цьому високому, симпатичному, з мужнім обличчям чоловікові справжнього нащадка гайдамаки. Але вже перші фрази Сікала розчаровують Олега. У колі інтересів «франтовитого капітана» – пиятика, російські школи замість українських, смачні опишнянські яйця тощо. Грицько, який може «где

хощь развернуть родину», гордий з того, що один генерал-полковник потис йому колись руку, а сам маршал Мерецков зачепив своїм плащем. Про своїх предків-гайдамаків він нічого не знає («бандиты или купцы какие-то»). На цьому образі простежуються й засуджуються прояви байдужості, інертності, морального зачерствіння. У цьому романіст вбачає морально-психологічні наслідки тих аберацій, що були допущені за доби панування радянського ладу. Із безглузких розмірковувань, окремих реплік Сікала виразно проступає те, чим переповнив людину «новий час». «Славних прадідів великих...», – з боєм говорить Чорний, цитуючи Шевченка. Романіст переконує: саме із заперечення цього починається боротьба за новий ступінь гуманізму в людині.

У романі чітко простежується така думка: в тенетах байдужості, у незнанні, незацікавленості, у надмірній зануреності в особисті проблеми губиться, розчиняється історія, а, отже, й історична пам'ять. Цікавим у цьому плані є епізодичний образ сільської вчительки історії Параски Семенівни. Зайченко приходять до неї з надією дізнатися щось нового про гайдамаччину. Але Хом'ячка (так називали жінку на селі) не має більше відомостей, ніж написано у шкільному підручнику, тим більше, «вона не досапала ліску й не цікавили її ніякі народні рухи». «Вона знає про гайдамаків менше за свого kota», – промовисто говорить Чорний про цю «стукачку».

Мотив «непам'яті» звучить і у фіналі роману. Зайченко приходять на кладовище, до пам'ятника Чорному, який він виклав з червоної цегли ще за свого життя. Тут Олег помітив крихти цегли, що відкололися від пам'ятника, забур'янені інші могилки без хрестів... Саме тут він роздумує над сутністю життя, що вже хилилося «до заходу», над його швидкоплинністю. У одному склепі Олег знаходить той літописний звід,

що так вплинув на його життя та на долі близьких йому людей. Але від пам'ятки залишився лише тлін. Зайченко прощається з могилами Чорного, його дружини Лідії Григорівни, ніби прощається із своєю молодістю. Закінчується роман стислим питанням: «Воно згинуло марно?» Воно – це пережите, передумане, вистраждане людиною у житті. Це питання автор залишає без відповіді, надаючи простору думкам читача.

Зауважимо: основною мобілізуючою силою, яка рухає примхливе перехрещення людських доль, історій, характерів, постає у «Прийдімо, вклонімося...» наскрізна тема історичної пам'яті. До неї, як струмки у річку, невимушено вливаються роздуми про повинність, совість, самопожертву, яких чимало в цьому романі, і які складають його небуденний морально-етичний пафос.

Від самого початку й до останньої сторінки роман «Прийдімо, вклонімося...» насичений специфічною внутрішньою психологічною духовністю, пафосом національного самоаналізу й самоосмислення. Визначається це передусім неспокоєм, уболіванням героїв про те, що сталося 1768 року, турботами про долю України, долю найсвятішого. Тут Ю. Мушкетик нарешті здобув можливість зобразити гайдамаччину у всій її повноті, складності й трагічності, зміг сказати те, про що раніше мовчали або трактували викривлено, з позицій «єдино вірної» науки.

Поза сумнівом, романи «Гайдамаки» та «Прийдімо, вклонімося...» стали помітними явищами в новітній українській прозі. Їх гуманістичний пафос природно дужчає від правдивого аналізу конкретних людських доль, а морально-етична проблематика, нелегкі питання становлення людської особистості підпираються кардинальним і прозірливим психологічним та історичним аналізом.